

עורך הערכות

במבחן העימות האסימטרי

משאית אספקה משוריינת של ההגנה שנפגעה ב"מלחמה על הדרכים" במלחמת העצמאות | מערך הערכות התגבש עוד בימים שקדמו להקמת המדינה, בעת שהארגונים השונים לחמו להגנת היישוב היהודי מפני התקפות הערבים

בעימות האסימטרי מוצב איום ישיר על ערך הערכות באמצעות יצירת איום על חלק קטן מאזרחי המדינה. מטרת האיום במקרים רבים היא להביא לשחיקתה של תחושת הערכות ההדדית ולפירורה של החברה כולה. ראוי שחשיבותו של הערך הזה מחד והבנת כוונתם של ארגוני הטרור מאידך יעמדו בפני מקבלי ההחלטות באופן הרבה יותר ברור ומרכזי

עדו רכניץ
מנהל המחקר במכון
"משפטי ארץ"

על רעות ועל אחריות

אחד הערכים המרכזיים בצה"ל הוא ערך הרעות, שמוגדר במסמך "רוח צה"ל" באופן הבא:

"רעות - החייל יפעל מתוך אחווה ומסירות לחבריו לשירות וייחלף תמיד לעזרתם כשהם זקוקים לו או תלויים בו חרף כל סכנה וקושי, עד כדי חירוף הנפש".

הערך הזה התגבש עוד בימים שקדמו להקמת המדינה, בעת שהארגונים השונים לחמו להגנת היישוב היהודי מפני התקפות הערבים. אולם האם "רעות" היא המונח המדויק למכלול הערכים המצופים מחייל צה"ל ביחס לסביבתו?

רעות - מלשון רע, חבר - מבטאת קשר הדדי בין הלוחמים ("חבריו לשירות"). אולם ההיסטוריה והאתוס של צה"ל מרחיבים את שדה האחריות מעבר לגבולות היחידה הצבאית ואף מעבר לגבולות המדינה. יש לכך מאות דוגמאות, אולם אסתפק בדוגמה אקטואלית: בפיגוע בשיבת מרכז הרב (6 במרס 2008, 8 הרוגים) חיסלו את המחבל שניים: אזרח וקצין צה"ל. הקצין היה בחופשה בביתו, וכששמע את היריות נטל את נשקו ויצא החוצה. האם פעולה כזאת מבטאת רעות בין לוחמים?

נראה שבמקרה הזה מדובר בערך נוסף המופיע אף הוא ב"רוח צה"ל" ושרלוונטי לדיון הזה: ערך האחריות. וכך הוגדר הערך ב"רוח צה"ל": "אחריות - החייל יראה עצמו שותף פעיל בהגנה על ביטחון המדינה, אזרחיה ותושביה. החייל יפעל תוך גילוי מתמיד של מעורבות, יוזמה ושקידה, בשיקול דעת ובמסגרת סמכותו, כשהוא נכון לשאת באחריות לתוצאות פעולותיו".

כאן נפרסת יריעת האחריות אל מעבר לגבולות היחידה הצבאית. אולם השוואת הניסוח המתון ("מעורבות, יוזמה ושקידה") אל מול הניסוח החד בערך הרעות ("עד כדי חירוף נפש") מלמדת על שוני מהותי. בזמן שביחס לחבריו ליחידה נדרש לוחם לסכן את חייו, הרי שביחס לאזרחי המדינה די ב"ראש גדול". הניסוח המתון הזה מסויג מיד: על החייל להפגין מעורבות, יוזמה ושקידה "במסגרת סמכותו".

ערבות

הקוד האתי של צה"ל נפתח במילים הבאות: "חיילי צה"ל מחויבים להילחם, להקדיש את כל כוחותיהם ואף לחרף את נפשם להגנת מדינת ישראל, אזרחיה ותושביה"¹.

המילים האלה מבטאות את ערך הערבות, שמקומו בקוד האתי מצביע על כך שהוא הערך העליון של צה"ל. משמעותה של הערבות היא שכל לוחם חש אחריות כלפי שאר אזרחי המדינה ובני העם היהודי, עד כדי נכונות לסכן את עצמו בעבור כל אחד מהם. על פי ערך הערבות פעולתו של קצין צה"ל בפיגוע בשיבת מרכז הרב מימשה את ערכי צה"ל המצפה מלוחמיו לחוש תחושה של אחריות לנעשה סביב גם ללא פקודה וגם מחוץ למסגרת היחידה "עד כדי חירוף נפש".

ישנן כמה דרכים להצדיק מוסרית את החובה המוטלת על חייל לחרף את נפשו למען אחרים. פרופ' אסא כשר² הצדיק זאת בכך שמדובר במעין תורנות שמירה של אזרחי המדינה. לדבריו, מטרת הצבא היא להגן על זכות הפרט לחיים ולביטחון. בעצם ראוי היה שכל אחד ישמור אך ורק על עצמו, אלא שמטעמי יעילות הוסכם על תורנות שמירה בין האזרחים.

ההסבר הזה אינו עומד במבחן התחושה האינטואיטיבית של אזרח מן השורה ולא במבחן ההיסטוריה של מדינת ישראל (או של כל מדינה דמוקרטית אחרת). אילו מדובר היה אך ורק בהגנה על זכויות הפרט, הרי שבמקום לפעול למען סיום המנדט הבריטי בארץ-ישראל, היה צורך לפעול למען מתן זכויות אזרח בריטיות ליהודים שבארץ-ישראל.

יתר על כן, אילו היה מקום לערבות הדדית רק במסגרת של מעין "תורנות

שמירה", אזי מי שהיה מסרב להשתתף בתורנות או מי שהיה נמנע מלתרום את מלוא יכולתו למאמץ לא היה זכאי להגנה. זאת בזמן שמדינת ישראל או צה"ל מעולם לא התנו הגנה וסיכון חיים של החיילים בכך שהדבר נעשה בעבור מי שמשותף ב"תורנות".

הסבר מוסרי אחר לערך הערבות הוא שבמקום לדבר על זכות הפרט יש לדבר על החובה להגן על הקולקטיב, על הציבור, על העם. ההסבר הזה עומד במבחן המציאות וההיסטוריה כיוון שהוא נותן פשר מוסרי לבסיס קיומו של צה"ל - צבא ההגנה לישראל - שבו חיילים מסכנים את חייהם למען קיומו של הלאום ולמען קיומם של פרטים אחרים (כמו בצבאות של מדינות דמוקרטיות אחרות).

אומנם במסגרת ערך הערבות ישנה דרישה מכל אזרח לתרום את חלקו למאמץ הכללי, אולם הדרישה הזאת אינה תנאי לקבלת הגנה מהצבא. זאת מכיוון שתפיסת הערבות מקורה בחובה להשתתף בהגנה ולא בזכות לקבל הגנה.

ערך הערבות במקורות היהודיים

אם בכל העולם הנאור כך, הרי במסורת היהודית על אחת כמה וכמה שהערבות היא אחד הערכים המרכזיים. הערך זה נכון גם בימי שלום, והוא בא לידי ביטוי בכמה חובות, ובהם החובה לסייע לנזקק ("על כן אנוכי מצווך לאמור פתוח תפתח את ירך לאחיק, לענייך ולאביוך בארצך"³) והחובה לסייע לאדם הנמצא בסכנת חיים (הרואה את חברו טובע בים או ליסטים באים עליו או חיה רעה באה עליו, ויכול להצילו הוא בעצמו או שישכור אחרים להצילו ולא הצילו... וכל כיצא בדברים אלו, העושה אותם עובר על [איסור] לא תעמוד על דם רעך"⁴).

ההיסטוריה והאתוס של צה"ל מרחיבים את שדה האחריות מעבר לגבולות היחידה הצבאית ואף מעבר לגבולות המדינה

אולם בזמן מלחמה, וליתר דיוק בזמן לחימה,⁵ מתרחש שינוי דרמטי מבחינת עוצמת המחויבות הנגזרת מהערבות ההדדית. בימי שלום הערבות ההדדית מוגבלת על ידי הכלל "חיך קודמים לחיי חברך",⁶ כלומר על האדם להעדיף את חייו שלו על פני חייו של חברו.⁷ לעומת זאת מהותה של הלחימה היא ההחלטה להורות לאדם לסכן את עצמו. כאשר מדובר במלחמת הגנה, משמעות ההחלטה הזאת היא להקריב את חייהם של אנשים מסוימים למען חייהם של אחרים. ואכן גם ההלכה מתירה - ואף מחייבת - את היחיד לסכן את עצמו בזמן לחימה,⁸ כפי שקבע שלמה גורן בהיותו הרב הראשי לישראל: "כאשר מדובר במלחמה, אין הגורם של פיקוח נפש של יחידים יכול לעכב את הליכה של המלחמה, משום שכל המלחמה היא של העם כולו".⁹

מקור קדום לכך נמצא בדברי הרמב"ם: "ומאחר שייכנס בקשרי המלחמה... וישים נפשו בכפו ולא יירא ולא יפחד ולא יחשוב לא באשתו ולא בבניו אלא ימחה זיכרונו מליבו ויפנה מכל דבר למלחמה".¹⁰

ההנחה לחייל היא שלא יחשוב על הסיכון האישי ועל המחיר היקר שעלולה משפחתו לשלם אם ייפול בקרב. יש בכך הוראה ללוחם לראות את עצמו חלק מקולקטיב ולא אינדיבידואל. במילים אחרות, בזמן לחימה ישנה ראייה

שוטר מכבד מכונית שעלתה באש כתוצאה מפגיעת רקטת קסאם בשדרות | כעימות האסימטרי אין לצד החלש יכולת להכריע באופן צבאי את הצד החזק. לפיכך בוחר הצד החלש לפגוע באופן נקודתי בצד החזק כדי לשבור את יכולת העמידה שלו ואת כוח הרצון שלו, דהיינו כדי לפורר את החכמה מכפנים

חיילים לצורך שמירת האינטרס של הקולקטיב, כיצד ייתכן שדווקא אז משועבד הקולקטיב למען האינטרס של החייל היחיד?
התשובה לכך היא שבזמן מלחמה הראייה היא של פרטים המרכיבים את הקולקטיב. אין מדובר בחוזה בלתי כתוב שנכרת למטרות תועלתיות בלבד, שהרי חייל שמסר את נפשו כבר לא יוכל יותר לקבל תמורה להקרבה שלו. אלא מדובר בהחלטה להעדיף את האינטרס הציבורי, המורכב מפרטים רבים, על פני האינטרס האישי.

ערך הערבות מבטא את המתח בין שני קטבים בניהולה של מדיניות ביטחון שקולה ומוסרית: טובת הכלל וטובת הפרט. מחד גיסא יש לשקול את טובת הכלל, טובת הקולקטיב. אולם מתן בלעדיות לטובת הקולקטיב טומנת בחובה את הזנחת הפרט שהיא בלתי מוסרית. דוגמה לכך היא ערכי הצבא הרוסי שהטיל מאות אלפי חיילים לקרבות במלחמת העולם השנייה בלא כל ניסיון לצמצם את האבדות, נטש מפעילי צוללת שטבעה והניח להם למות בחנק ולא היסס להרוג חוטפים עם עשרות מבני הערובה שלהם בתיאטרון במוסקבה באמצעות הזרמת גז מסוכן.

מאידך גיסא, שעבוד של המדינה ושל הציבור כולו לצורך שמירה על האינדיווידואל והעמדתו בראש סדר העדיפויות של הביטחון הלאומי הם סכנה קיומית למדינה. הדבר בא לידי ביטוי בעסקאות החלפת שבויים שבהן שוחררו מאות רבות של טרוריסטים בעבור חיילים בודדים שנפלו בשבי. לאחר מכן חזרו אותם טרוריסטים למעגל הלחימה וקיפדו את חייהם של אזרחים רבים.

קווים מנחים למימוש ערך הערבות

לאור האמור עד כה ניתן לנסח קווים מנחים למימוש ערך הערבות. כפי שהוזכר, הקוד האתי של צה"ל פותח בעצם בנגזרת של ערך הערבות: חיילי צה"ל מחויבים להילחם, להקדיש את כל כוחותיהם ואף לחרף את נפשם להגנתם של מדינת ישראל, של אזרחיה ושל תושביה.

קולקטיבית שבה היחיד נתפס חלק מקולקטיב, ולכן הוא נדרש לסכן את עצמו למען הקולקטיב.

פרדוקס הערבות

ערך הערבות מבטא מסר הנראה פרדוקסלי במבט ראשון. מחד, ישנה ציפייה מהחייל להיות נכון לסכן את עצמו ואף להקריב את חייו במהלך קרב. מאידך, מוצאים אנו שדווקא בזמן לחימה ישנה חובה מיוחדת להסתכן כדי להציל את היחיד, כפי שכתב הרמב"ם: "אם באו [האויבים] על עסקי נפשות או שערכו מלחמה... יוצאין עליהן בכלי זין ומחללין עליהן את השבת, ומצווה על כל ישראל שיכולין לבוא לצאת ולעזור לאחיהם שבמצור ולהצילם מיד הגויים בשבת."¹¹

במילים אחרות: ישנה מצווה לסכן את חיי הלוחמים לצורך הגנת "אחיהם שבמצור". בדומה לכך כתב ד"ר דני הרבני הגדול הרב אליעזר וולדנברג: "כל אחד ואחד מחויב לחרף נפשו להציל את חברו מסכנה, אפילו כשמכניס את עצמו על ידי כך בוודאות לידי ספק סכנה... וזהו מהלכות ציבור לתקנת המדינה וטובת העם."¹²

יתרה מזאת, ד"ר דני הרבני הגדול הרב שלמה דיכובסקי קבע שגם לצורך חילוץ גופות מותר להסתכן,¹³ אף שבנסיבות אזרחיות לא עולה על הדעת לסכן אדם חי בעבור הבאת גופה לקבורה. במילים אחרות, דווקא בסיטואציה שבה נדרש אדם להשליך את נפשו מנגד ולהימנע מלדאוג לאינטרס האישי שלו, דווקא אז נדרשים הסובבים אותו לסכן את חייהם כדי לשמור על חייו שלו. הדבר נראה מוזר במבט ראשון, שהרי אם לחימה מבוססת על סיכון יזום של

הניסוח הזה מחייב את חיילי צה"ל לפעול למען הקולקטיב (מדינת ישראל) ולמען הפרטים (אזרחיה ותושביה). במילים אחרות: מוצדק לסכן חייל למען הביטחון הלאומי ולמען שמירה על חייהם של פרטים, ובתנאי שהתוצאה תהיה הצלתם של מרב הפרטים.

לכך יש להוסיף שני משתנים נוספים שיש קושי לכמת אותם. המשתנה האחד הוא שמירה על תחושת הערבות ההדדית במסגרת הביטחון הלאומי. במילים אחרות: לפעמים ההחלטה הרציונלית היא לוותר בצער על הצלתו של פרט מסוים, כיוון שמחירה לכלל ולפרטים האחרים יהיה יקר מאוד.

כמעט כל מפקד נדרש לקבל בקרב החלטות מהסוג הזה. לדוגמה, כאשר ישנו פצוע שחילוץו יביא למותם של חיילים נוספים. אולם מחיר הבחירה הרציונלית עלול להיות יצירת תחושה ש"כל אחד לעצמו" - מה שיפגע בנכונות להסתכן בקרב.

משתנה נוסף הוא ההשפעה ארוכת הטווח של ההחלטות הנוכחיות. הדוגמה הקלסית היא עסקת ג'יבריל שבה שוחררו יותר מאלף מחבלים תמורת שחרורם של שלושה חיילי צה"ל שנפלו בשבי. ייתכן שבטווח הקצר נראה היה שהעסקה מממשת את ערך הערבות, אולם בטווח הארוך גרמה העסקה הזאת למותם של רבים אחרים, מה שהפך אותה לדוגמה מובהקת לשעבוד הכלל למען האינטרס של היחיד.

ערך הערבות במבחן העימות האסימטרי

בעימות האסימטרי אין לצד החלש יכולת להכריע באופן צבאי את הצד החזק. לפיכך בוחר הצד החלש לפגוע באופן נקודתי בצד החזק כדי לשבור את יכולת העמידה שלו ואת כוח הרצון שלו, דהיינו כדי לפורר את החברה מבפנים. הדבר בא לידי ביטוי בחטיפת חיילים ואזרחים, בפיגועי תופת, בירי תלול מסלול ועוד.

ללא ספק, אחת ממטרות הטרור היא לגרום לוויכוח פנימי על צדקת הדרך ולפורר את רגש הערבות ההדדית של המותקף.¹⁴ כך, למשל, פעל החמאס בדילמה שהציב בפני ממשלת ישראל באמצעות הירי תלול המסלול על יישובי עוטף עזה.

עד למבצע "עופרת יצוקה" היו יישובי עוטף עזה נתונים להתקפות חוזרות ונשנות של ארגוני הטרור - בעיקר באמצעות ירי תלול מסלול וירי נק"ל על חקלאים. ההתקפות האלה החלו זמן קצר לאחר פרוץ האינתיפאדה השנייה וגברו במיוחד לאחר שהושלמה תוכנית ההתנתקות. המאמץ הצבאי הפלסטיני הציב דילמה משולשת בפני הנהגת המדינה:

1. היה ברור שהמשך המצב הקיים יביא לפגיעה בתחושת הערבות ההדדית, שכן בסופו של דבר תיווצר במדינה תודעה שיש ישראל שעליה יש להגן ("מדינת תל-אביב"), ויש ישראל אחרת שעליה לסבול ("מדינת עוטף עזה").

2. היה חשש שפעולה צבאית רחבה בעזה - שמשמעה מימוש ערך הערבות באופן מלא - עלולה לעלות בנפגעים רבים, יותר מאלה שנפגעים במצב הקיים.

3. הסכם הרגיעה, שבו בחרה ממשלת ישראל, פטר את הממשלה בטווח הקצר מדילמת הערבות במחיר של כניעה מדינית לחמאס. לארגון התאפשר בעקבות ההסכם להתעצם באין מפריע לקראת סיבוב חדש.

לכן נוספה דילמת גלעד שליט. האם ראוי היה להסכים להסכם הרגיעה ולאחר מכן להפסקת אש ללא השבת גלעד שליט, והאם היה מקום לצאת ל"עופרת יצוקה" שעלולה הייתה לסכן את חייו? מחד גיסא, גם הפסקת האש וגם היציאה למבצע הצבאי משדרים מסר של הפקרת החייל השבוי. מאידך גיסא, הצבת גורלו של חייל אחד בראש סולם העדיפויות בכל החלטה צבאית-מדינית משעבדת את הקולקטיב כולו

למען האינדיווידואל.

אף שמבצע "עופרת יצוקה" חיזק את תחושת הערבות עם תושבי עוטף עזה, נראה שהדיון הציבורי סביב הסוגיה הזאת וכן הדיון בממשלה לא נתנו את המשקל ההולם לערך הזה שהוא כה חיוני בחברה שרוצה להמשיך להתקיים יחדיו.

סיכום

צה"ל ומדינת ישראל פעלו לאורך כל השנים לאורו של ערך הערבות המחייב כל פרט לסכן את עצמו למען האינטרס הלאומי ולמען פרטים אחרים, ובלבד שהדבר מביא להצלתם של רבים ביותר. לערך הערבות שורשים עמוקים במסורת היהודית, והוא משלב בין הראייה הקולקטיבית לבין החשיבות שניתנת לכל פרט.

ערך הערבות משמש מצפן מוסרי הן לחייל בשדה הקרב כאשר הוא נדרש לסכן את עצמו בעבור חברו והן ללוחם שנקלע לאירוע טרור באופן מקרי. ערך הערבות אמור להנחות את המפקד בבואו להחליט אם לנסות לחלץ פצועים וגופות תוך סיכון לוחמים וכן את הקברניט כשהוא נדרש להכריע בשאלה של חילופי שבויים או של אישור פעולה צבאית. אף שהערך הזה מודגש בכותרתו של "רוח צה"ל", נראה שלא די בכך, ויש לקבוע שהוא ערך בפני עצמו כדי לתת לו ביטוי מלא ומקום ראוי.

בעימות האסימטרי מוצב איום ישיר על ערך הערבות באמצעות יצירת איום על חלק קטן מאזרחי המדינה. מטרת האיום במקרים רבים היא להביא לשחיקתה של תחושת הערבות ההדדית ולפיזורו של החברה כולה. ראוי שחשיבותו של הערך הזה מחד והבנת כוונתם של ארגוני הטרור מאידך יעמדו בפני מקבלי ההחלטות באופן הרבה יותר ברור ומרכזי.

הערות

1. לא מוזכרת כאן המחויבות כלפי בני העם היהודי, והדבר מחייב דיון נפרד.
2. פרופ' אסא כשר, **אתיקה צבאית**, משרד הביטחון, תשנ"ו, עמ' 63.
3. **דברים** ט"ו, 11.
4. רמב"ם, **הלכות רוצח ושמירת הנפש**, פרק א' הלכה י"ד.
5. חשוב להדגיש שהגדרת מלחמה במקורות היהודיים אינה מתייחסת רק למלחמה כוללת אלא לכל לחימה, כולל פעולות צבאיות בשטחי יהודה ושומרון, פעולות קומנדו וכדומה (ראו לדוגמה: הרב שלמה גורן, ש"ת משיב מלחמה, חלק ב', עמ' ר"ח ועוד).
6. תלמוד בבלי, **מסכת נבא מציעא**, דף ס"ב, עמוד א'.
7. זאת בניגוד לעמדתו של פרופ' אסא כשר (**אתיקה צבאית**, עמ' 48) שאינו מבחין בין מצב לחימה לאירועי חירום אזרחיים כגון שריפה או אירוע פלילי.
8. ראו את מאמרו של הרב יעקב נבון, "הצלת רבים ויחיד בכלל ובמלחמה בפרט", **תחומין** ד', אלון שבות, תשמ"ג, עמ' 153.
9. הרב שלמה גורן, **תורת המדינה**, הוצאת חמד - ידיעות אחרונות, עמ' 398.
10. רמב"ם, **הלכות מלכים**, פרק ז' הלכה ט"ו.
11. רמב"ם, **הלכות שבת**, פרק ב', הלכה כ"ג.
12. **ש"ת ציץ אליעזר**, חלק י"ב, סימן נ"ז.
13. הרב שלמה דיכובסקי, "עדיפויות בהצלת נפשות", **תורה שבעל פה**, כרך ל"א, עמוד נ"א.
14. ראו בעניין הזה:

Joel S. Fishman, **Ten Years since Oslo: The PLO's "Peoples' War" Strategy and Israel's Inadequate Response**, <http://www.jcpa.org/JCPA/Templates/ShowPage.asp?DBID=1&LNGID=1&TMID=111&FID=375&PID=1843&IID=947>

